

CIVIL TÁRSADALOM

Egy antropológiai perspektíva

A civil társadalommal kapcsolatos viták Közép-Kelet-Európában leginkább annak az elterjedt előfeltevésnek köszönhetik jelentőségüket, hogy a széles körű és erőteljes civil társadalom hozzá fog járulni az új demokráciák megszilárdulásához és hatékonyabb működéséhez. Az átalakított intézményrendszer a legtöbb országban megfelel a demokratikus elvárásoknak és többé-kevésbé működőképes is, de a közép-kelet-európai népek politikai kultúrája gyakran nagyon eltérő módon „tölti ki” az intézményes héjakat. Az ebből adódó problémákra ajánlja megoldásként több elemző a civil társadalom eszméjét és gyakorlatát (például Walzer, 1992). A „működő” (értsd: nyugati) demokráciamodellekben betöltött szerepe miatt a piactól és az államtól elkülönülő civil társadalom erősítése valóban megszívlelendő tanácsnak tűnik, bár a régióban néha talán túlzott reményeket keltett.

A posztkommunista átmenet társadalmainak fontos problémái, mint például a decentralizáció és az állam szerepe, a civil társadalom perspektívájából is értelmezhető, de be kell látni, naivság volna azt várni, hogy a polgári társadalom minden területen átveszi, átveheti az állam szerepeit.

A demokratizálódás „harmadik hulláma” (amely főleg ezt a régiót borította el) reményeket és kiábrándulásokat egyaránt bőségesen hozott magával. Az egyik kiábrándulás oka talán éppen a civil társadalom utópiái-val való leszámolás. Civilek, politikusok, újságírók és társadalomkutatók vitáztak és vitáznak arról: milyen szerep is jut itt és most a társadalmi valóság ezen szeletének és azoknak a fogalmaknak, amelyekkel róla beszélni akarunk. Ez a vita jó alkalom a heves társadalombírálatra, önostorozásra vagy másokra mutogatásra, de különlegességünk hangsúlyozására is, és arra, hogy a hagyományos modellek esetünkben való érvényességét tagadjuk. Ebben a dolgotban sokkal szerényebb célt tűzök ki magam elé: egy általam kiválasztott társadalomtudomány, a szociálintropológia perspektívájából próbálok áttekinteni azokat a fogalmakat, amelyek segítségével talán megkülönböztethetjük a civil társadalom körül gomolygó viták különböző szintjeit. Az elkülönítés gesztusán túl megfogalmazok egy kutatási elképzelést is, amely számomra a jelenség szakszerű kezelését ígéri. Vállalkozásomat két tanulmánykötet olvasata ihlette, mindkettőnek Chris Hann a szerkesztője, 1990-ben, illetve 1996-ban jelentek meg, az utóbbi az EASA (European Association of Social Anthropologists) 1994 júniusában, Oslóban tartott konferenciájának anyagán alapul. Az ezekben a kötetben publikált

tanulmányok példát mutattak számomra a szociálintropológiai perspektíva alkalmazására a civil társadalomról való gondolkodásban.

Az egyik alapkérdés, amellyel az antropológusok szembesülnek, hogy lehetséges-e egy olyan fogalom exportálása, amelynek kialakulásakor fennálló történelmi körülmények nem ismételtetők meg a világ egyetlen más táján sem (Hann, 1996: 1.). A radikális partikularizmus és univerzalizisztikus dogmatizmus között keresik annak lehetőségét, hogy a fogalom milyen analitikus erővel ruházható fel. Univerzalista szempontból a civil társadalom a modernizációt kísérő egyetemes jelenség. Ez a megfogalmazás azonban túl általános egy antropológiai elemzés céljaira. Egy radikálisan partikularista érvelés azonban szintén elvágja minden lehetőségét a fogalom használatának az antropológiában, a civil társadalom fogalmának általános használata nem egyéb, csak egy újabb bizonyíték a nyugati társadalmak etnocentrizmusára.

Létezik azonban egy, e pólusok közt egyensúlyozó, több bizalmat megallolegező megközelítés, amely a civil társadalom fogalmának olyan analitikus rangot tulajdonít, amilyennel például a rokonság vagy a család-szerkezet fogalma rendelkezik a hagyományosabb mikroszintű társadalmelemzések során. Ez a megközelítés elkülöníti a hagyományok alapján vagy spon-tánul szerveződő, „a politikához és kormányzáshoz kapcsolódó, valamint a gazdasági és piaci irányultságú” (Hann, 1996: 15.) civil szerveződéseket. Leíró, analitikus szempontból tehát egy olyan kutatási javaslat fogalmazható meg, amely a „létező” civil társadalmat olyan jelenségekben keresi és – valószínűleg – találja meg, amelyek egy nagy ívű normatív orientáció számára nehezen használhatóak: városi és falusi lokális közösségekben, korcsoportokban, szubkultúrákban, etnikai csoportokban stb. A társadalmiságnak ezek az apró helyei szolgálhatnak terepül az etnográfiai kutatásnak és az általa nyert adatokból megalkotható a civilitás egy antropológiai interpretációja. Így a kutatás főleg arra irányul, hogy miképpen jön létre és működik az a társadalmi tőke, amely a civil társadalom lényegi eleme.

Ha valaki egy normatív teória megalkotásának igényével indul a civil társadalom körüljárására, akkor leginkább a politikai filozófia hagyományaiban és kortárs irányzataiban találhat útmutatást. A politikaelméleti modellek mellett azonban a szociálintropológiai nézőpont is tartogat néhány lehetőséget: azokra az alkalmazott társadalmi reprezentációkra irányítja az elemző figyelmét, amelyeken keresztül konstruálódik a civil

társadalom diszkurzív gyakorlata. Itt a különböző fogalmak és kontextusaik vizsgálata által határozódik meg, hogyan használják az egyes szereplők a civil társadalom diskurzusa által nyújtott lehetőségeket.

Ha valaki az általánosan alkalmazott fogalom híve, Steven Sampson albániai tapasztalatain alapuló ironikus elemzése ébreszthet némi kétségeket a fogalmak és modellek importálásával kapcsolatban. És Albánia talán nem az egyedüli ország a régióban, ahol a „átmenet mágiája” ellentmondásos helyzeteket szült. A demokratikus társadalomra és piacgazdaságra való átváltásban részt vevő szereplők néha feszültségekkel terhelt kapcsolatok és diskurzusok közepette építik és működtetik „civil társadalmi” programjaikat:

„Ennek a világnak a szereplői széles skálán mozognak az adományozó ügynökségektől a tanácsadókon, projektmenedzsereken át más (legális és illegális) ügyintézőkig, akik mindannyiszor feltűnnek a színen, valahányszor új erőforrások kerülnek elosztásra zavaros körülmények között. Ez a bizonytalanság adja az átmenet »mágiáját«, melynek során megmagyarázhatatlan haszon száll alá egy Európának nevezett helyről, külföldi adományozó országtól vagy ügynökségtől. Az átmenet mágiája különös zsargont igényel, meg egy sor rítust és szertartást, melynek során a Nyugat és Kelet közti egyenlőtlenség a »partnerség« és a »koordináció« maskarájában jelenik meg. Kulcsszerepet játszik ebben a mágiában a »modellek« Nyugatról Keletre való átültetése, aminek során a Kelet megismételi, esetleg imitálja a nyugati tapasztalatokat, amelyek ebben a formában nem többek, mint kontextusukból kiemelt reprezentációk. Minél inkább kiemelik ezeket a reprezentációkat kontextusukból, annál erősebb mágikus aurával és annál több szervezési kellékkel kell körülrakni őket.” (Sampson, 1996: 141–142.).

Nem szeretném, ha az olvasó azt érezné, hogy az antropológiai elemzés csupán a civil társadalom árnyoldalainak taglalására használható. Viszont az empirikus megközelítés gyakran rombol mítoszokat. A civil társadalom diskurzusa gyakran nem több, mint egyike ezeknek. Talán mégis marad egy terület az antropológus számára is, ahol elemzése nyújthat némi biztatást anélkül, hogy empirikus szigorából veszítene: a társadalmiság mikroszintjei. És ennek elemzésében a civil társadalom fogalma hasznos eszközzé válhat. Egy ilyen analitikus vállalkozásban lehet segítségünkre a *civil antropológia* fogalma, ahogyan Hann meghatározza:

„Minthogy egy univerzalista ábrándot kergetünk azáltal, hogy általánosítjuk a nyugati »civil társadalom« fogalom egy szűk vázlatát, megfelelőbb, ha úgy határozzuk meg tárgyunkat, mint *civil antropológia*. Ezzel

elkerülhetjük mind a partikularizmus, mind az univerzalizmus végleteit, habár nem állítanám, hogy ez megoldja a filozófusok dilemmáit. Sok antropológus individuusként valószínűleg az emberi jogok univerzalisztikus fogalmaival szimpatizál, beleértve azokat a törvényeket, amelyek az egyént védik. Tudatában kell lenniük azonban, hogy ez az univerzalizmus önmagában is egy nagyon bonyolult kontextus terméke, amelynek nem egy eleme nem kizárólag a »Nyugat« terméke. Ugyanakkor az antropológusok meg akarják érteni azoknak a partikuláris embereknek a morális kódjait, amelyek alapjául szolgálnak a szolidaritásnak és társadalmi kontrollnak. Azok a feszültségek érdeklik őket, amelyek egy adott társadalmon *belül* feszülnek. Ezeket az ideális normákat összehasonlíthatják más kódokkal, beleértve a nyugati, pluralista civil társadalom modelljével összekapcsolódókkal. (...) A civil antropológia egyenlő tisztelettel viszonyul a különféle moralitásrendszerekhez, és távol tartja magát attól, hogy kényszerítse a nyugati liberális-individualista koncepciókat ott, ahol azoknak nincs semmi helyük.” (Hann, 1996: 24.)

A létező civil társadalmak empirikus vizsgálatát tehát mindenképpen el kell választani, amennyire csak lehet, az elemző morális preferenciáitól, és ha a kritikai szemlélet megengedett és kívánatos, a normatív modellek használata valószínűleg nem visz közelebb a vizsgált jelenség megértéséhez. Ez nem jelent viszont partalan morális relativizmust: minden jelenség a maga kontextusában és társadalmi beágyazottságában vizsgálható és érthető meg, és ott néha elég ellentmondásos képet mutathat, mint a Sampsontól idézett példa esetében.

Irodalom

Hann, Chris (szerk.): *Market economy and civil society in Hungary*. Frank Class, London, 1990.

Hann, Chris – Dunn, Elisabeth (szerk.): *Civil society. Challenging western models*. Routledge, London–New York.

Hann, Chris: Introduction: political society and civil anthropology. In: Hann–Dunn: *Civil Society*. 1996. 1–26. o.

Sampson, Steven: The social life of projects. Importing civil society to Albania. In: Hann–Dunn: *Civil Society*. 1996. 121–142. o.

Walzer, Michael: The civil society argument. In: Mouffe, Cantal (szerk.): *Dimensions of radical democracy: Pluralism, citizenship, community*. Verso, London. 1992. 89–107. o.

Fosztó László